

SOCIÁLNA PATOLÓGIA, DEVIÁCIA ALEBO ANÓMIA?*

Peter Ondrejko

Anotácia: Príspevok analyzuje všeobecne nežiaduce sociálne javy, označované ako sociálna patológia. Teórie sociálnej deviácie tvoria dnes takmer neprehľadné množstvo prístupov a kombinácií. Pesimisticky vyznieva konštatovanie, podľa ktorého prvky deviantnej hodnotovej orientácie anticipujú budúcnosť spoločnosti. Príspevok odporúča analyzovať stav spoločnosti, vrátane možnosti merania anómie, konštatuje víťazstvo ekonomiky v spoločenskom systéme a tlak na dosahovanie ekonomických úspechov, spojený s čoraz viac narastajúcim počtom prvkov anómie.

Kľúčové slová: sociálna patológia, deviácia (sociálna), anómia, sociálna kontrola, norma.

Key words: social pathology, deviance, anomaly, social control, norm.

Úspech slova anómia v sociologickej rodine v šesťdesiatych rokoch, najmä v americkej sociológii, je daný viac jeho dekoratívnou cenou, ako jeho kognitívnou schopnosťou – Píše Philippe Besnard, riaditeľ výskumu CNRS (Centre national de recherche social – Národné centrum sociálneho výskumu v Paríži). Toto konštatovanie, s ktorým nemožno súhlasiť, je o to prekvapivejšie, že pojem anómia uviedol do sociológie práve Francúz Emile Durkheim¹, ktorý nachádzal využitelnosť tohto javu i v pedagogike. Robert Merton neskôr iba modifikoval tento pojem, osobitne vzhľadom na vývoj, ktorý od čias Durkheimov i sociológia prekonali. Dnes na Durkheimov pojem anómie nadväzuje Piotr Sztompka

(2002) v Poľsku, nadväzujúc na Mertonovu typológiu deviácie, Nunner-Wikler v SRN², ktorá vo svojej teórii uznávania morálnych noriem dokonca vyzýva k návratu k Durkheimovi, Peter Waldmann³ analyzuje väzbu anómie na problémy demokracie, ale osobitne na súvislosti s diktatúrou, Wolfgang Zapf⁴, Wolfgang Glatzer (2002) a Heinz-Herbert Noll (2000), ktorí uskutočnili empirický výskum anómie v SRN, Karl Polanyi (2002–2005), významný sociálny antropológ a ekonóm uvažuje o anómii v súvislosti s fašizmom, ale aj ekonomickou transformáciou. Ešte významnejšie sa venujú otázkam anómie sociológovia a sociálni psychológovia v USA (Srolle, Seeman, Andrew M. Coleman a i.), ktorí analyzujú otázky ľudskej bezmocnosti

¹ Durkheim, E. De la division du travail social. Paris : Felix Alcan, 1893.

² Prof. Dr. rer. pol. Gertrud Nunner-Winkler, vedúca Arbeitsgruppe ‚Moralforschung‘ am Max-Planck-Institut für Kognitions- und Neurowissenschaften München, Arbeitsbereich Psychologie.

³ Prof. Dr. Peter Waldman je významný nemecký sociológ a sociálny antropológ, pôsobiaci na univerzite v Augsburgu.

⁴ Wolfgang Zapf patrí k najvýznamnejším predstaviteľom novej koncepcie „Modernizácie“ v nemeckej sociológii. Do roku 1999 bol predsedom Nemeckej sociologickej spoločnosti.

*Príspevok vznikol ako súčasť riešenia úlohy VEGA 1/0687/08 Prejavy anómie v súčasnej rodine (Sociologická analýza stavu v Slovenskej republike).

vo vzťahu k spoločnosti⁵ a nie na poslednom mieste sa otázkou anómie na Slovensku zaoberajú aj slovenskí sociológovia (Schenk 2004, Ondrejko 2000) a v ČR Rabušic a Mareš (1996). Pokúsme sa teraz stručne charakterizovať anómiu vo vzťahu k sociálnej patológii a sociálnej deviácii, teda tradičným sociálnopedagogickým témam.

1. Sociálna patológia

Ako súhrnný pojem na označenie chorých, nenormálnych, všeobecne nežiaducich spoločenských javov používame najčastejšie, i keď nie práve najpresnejšie, termín **sociálna patológia** (angl. social pathology, nem. Sozialpathologie, fr. pathologie sociale). Patria sem aj sankcionované formy deviantného správania, ako aj štúdium príčin ich vzniku a existencie. Pojem začal používať významný anglický filozof a sociológ Herbert SPENCER (1820–1903), jeden zo zakladateľov pozitivizmu v spoločenských vedách a zástanca evolucionizmu. Spencer hľadal nomotetickú⁶ paralelu medzi sociálnou a biologickou patológiou, a to v oblasti biologického a sociálneho organizmu, ich štruktúry a funkcií. Bol presvedčený o jednote spoločenských a prírodných zákonov, o ktorých predpokladal, že ovládajú ľudské správanie. Pretože spoločnosť, podľa Spencera, je vlastne istým špecifickým druhom biologického organizmu, fungujú v ňom rovnaké zákony. Avšak práve tento biologizmus sa stal príčinou kritiky a neskoršieho zamietania tohto pojmu a jeho nahrádzania inými pojmami, predovšetkým pojmom sociálna deviácia.

Nevýhodou väčšiny súčasných prístupov je ich nedostatočné vzájomné zohľadňovanie a nedostatočná integrácia. Všeobecne platí, že v zásade výstižnejšou kategóriou než sociálna patológia je pojem deviácie, najmä v dôsledku neadekvátnej analógie spoločnosti s biologickým organizmom. Za vedecky celkom neudržateľnú považuje sociálnu patológiu ako pojem DÖRNER (1990, s. 142–250)⁷. Podľa neho k označeniu sociálna patológia bolo nevyhnutné pristúpiť v období, keď klasická patopsychológia bazírovala na umelej konštrukcii autarktného individua bez sociálnych vzťahov. Tým vylučovala z okruhu svojej pozornosti sociálne prostredie jednotlivca. Pri prekonávaní svojho vývojového štádia bola rozšírená o sociálnu psychológiu, podľa ktorej bolo ľudské správanie považované za výsledok kooperácie viacerých ľudí. V tomto význame zohral termín sociálnej patológie progresívnu úlohu, ale dnes už nepredstavuje vedecký pojem. Napriek tomu sa pojem sociálnej patológie natoľko zaužíval, že jeho používanie je dnes celkom bežné a bolo by spojené so značnými ťažkosťami pokúsiť sa o zmenu v jeho používaní. Zástancovia kategórie sociálnej patológie zdôrazňujú jej negatívny axiologický náboj, t.j. spoločenskú neželateľnosť, ktorú údajne termín sociálna deviácia neobsahuje v dostatočnej intenzite.

Otázky sociálnej patológie predstavujú i osobitný sociologický teoretický sociálnofilozofický a sociálnopedagogický problém. Je sociálna patológia, resp. sú tieto javy zákonité (ako následok iných sociálnych prip. psychic-

⁵ Predovšetkým ide o riešenie otázok sebarozloženia ako následok, príp. sprievodný znak anómie z hľadiska sociálnej psychológie a psychológie osobnosti (Solemann) a otázok, ktoré by sme mohli charakterizovať ako otázky ľudskej bezmocnosti (Seeman).

⁶ Postupovať vo vede a výskume nomoteticky znamená postupovať na základe zákonitostí, poznávajúc zákony vývoja a fungovania spoločnosti alebo vývoja a priebehu príslušného sociálneho javu. Je to postup typický pre kvantitatívny prístup v sociálnom výskume.

⁷ U nás je známa Dörnerova publikácia Bláznit je lidské (1998).

kých javov) alebo nie? Sú sociálnopatologické javy (všeobecne spoločensky nežiaduce javy) dôsledkom iných javov (sociálnych, alebo psychických stavov jednotlivcov príp. spoločnosti ich života)? Možno im zabrániť (napr. prostredníctvom výchovy) alebo predchádzať, nezávisle na tom, či sú zákonité alebo nie? Ak sú nepredvídaným synergetickým javom emergentného charakteru, alebo súčasťou chaosu, teda ako proces, ktorý je znakom sociálnej entropie, nie je naivné a nevedecké, aby sme sa usilovali intervenovať do predchádzania sociálnopatologických javov na individuálnej úrovni sociálnych aktérov? Veď (podľa SCHENKA) práve sociálny systém v rámci svojho systémového ohraničenia maximalizuje vnútornú entropiu, čím garantuje vlastnú stabilitu ako metastabilný stav (Schenk 2007, s. 184). Môžeme sa preto pýtať, či je videnie sociálnych, psychických, pedagogických, príp. aj biologických príčin sociálnopatologických javov alebo sociálnych deviácií namieste, a to miesto paradigmálneho videnia, nazerania z pohľadu istej teórie, vzťahového rámca alebo vzoru?

Otvorenou je i otázka či máme tu do činenia s kauzalitou alebo náhodilosťou, príp. pravdepodobnostným charakterom týchto javov. Zdá sa, že čím viac sociálnej nespravodlivosti, bezperspektívnosti v živote početných sociálnych skupín, tým je viac násilia, kriminality a nárastu sociálnopatologických, spoločensky nežiaducich javov. Z odpovedi na túto otázku by vyplynuli pochybnosti, či sú namieste antiscientistické prístupy. Otázkou je i to, či v prípade reflexie sociálnopatologických javov jestvuje možnosť komplementarity rôznych prístupov, ktoré by mohli vyústiť do interparadigmálneho prístupu. Má aj tu miesto fenomenologický pohľad na spoločensky nežiaduce javy, bez „veľkých naratív“ LYOTARDA, je teda na mieste idiografický alebo nomotetický prístup? Alebo je to závislé výlučne od orientácie výskumníka?

Možno hovoriť i o singularizme, vedúcemu až k nominalizmu?

2. Sociálna deviácia

Vzhľadom na uvedené výhrady k obsahu a nevyjasnenosti sociálnej patológie je nevyhnutné venovať osobitnú pozornosť sociálnej deviácii. **Deviácia** (sociálna) (angl. deviance, nem. abweichendes Verhalten, fr. déviation sociale) predstavuje podtriedu sociálneho správania a súčasne termín na označenie odchýlky od očakávaného štandardizovaného a inštitucionalizovaného správania, ktoré predpisuje sociálna norma, platná v určitej spoločnosti, skupine, sociálnom útvere. Centrálnym pojmom teórií sociálnej deviácie sa preto stáva správanie.

Východiskom v kategoriálnej oblasti sociológie **deviantného správania** je koncepcia normy. Tá najčastejšie dnes vychádza z DURKHEIMOVHO (1998) a WEBEROVHO (1984) konceptu normy, kde sa norma identifikuje ako elementárny prvok sociálnej existencie ľudstva. Označuje nadindividuálny stav vecí, na vonkajšej úrovni predradený individuálnemu človeku a jeho správaniu, ktorý zabezpečuje kontinuitu a štruktúru sociálneho konania. Normy príslušnej spoločnosti alebo inej ľubovoľnej sociálnej skupiny sú náprotivkom spôsobu správania a konania jednotlivca ako príslušníka takéhoto sociálneho útvaru. Zjednodušene možno povedať, že každé správanie člena sociálneho útvaru sa uskutočňuje na pozadí normatívnej štruktúry, ktorej zodpovedá, resp. niekedy dokonca odzrkadľuje, alebo voči nej je namierené. Tým dospievame v podstate k dvom spôsobom správania: *konformného* k normám a *odchylného* od noriem (deviantného). V prípade odchylného sociálneho správania by sme mohli vytvoriť celú škálu takéhoto správania. Na začiatku takejto škály je konformné (vo vzťahu k nor-

mám, t.j. normokonformné) správanie, na druhom konci škály je kriminalita⁸.

Keď jestvuje požiadavka na správanie podľa normy, musí jestvovať aj mechanizmus, ktorý dokáže presadiť orientovanie sa na príslušnú normu v správaní. Tento mechanizmus, ktorý má slúžiť najmä presadzovaniu normy, sa nazýva **sociálna kontrola**. Sociálna kontrola predstavuje i súhrnný termín na označenie všetkých mechanizmov, ktoré zabezpečujú **poriadok a stabilitu** spoločnosti, v organizácii, na pracovisku, v škole. Je to súbor prostriedkov, ktoré majú regulovať stav spoločnosti tak v stabilite, ako aj v jej premenách. Bez nej by sa spoločenský poriadok rozpadol. Za mechanizmy sociálnej kontroly považujeme:

1. systémy zákazov a záväzných nariadení, predpisov,
2. verejnú mienku,
3. inštanície náboženstva, politiky a práva.

Samotná sociálna kontrola prebieha ako **konfrontácia** reálneho správania jednotlivca, skupiny, ale i komunity s hodnotami, ale najmä normami. Uskutočňujú ju **účastníci sociálnej interakcie**. Sociálnou kontrolou sú i prostriedky, ktorými spoločnosť vykonáva **vládu nad ľuďmi**, a ich výtvarmi a vzťahmi medzi nimi. Tak dosahuje konformitu správania. Sociálna kontrola z nášho pohľadu sa týka:

- ☐ reakcií na sociálne deviácie (pozitívne i negatívne)
- ☐ procesov sociálnej integrácie (prekonávanie napätia a konfliktov)

Dôležité je, že sociálna kontrola predpokladá existenciu sociálnych noriem. Má svojich nositeľov (verejnosť, cirkev, veda, rodičia, škola, polícia, justícia), stratégiu (právna politika, prevencia, represia, diverzia, mediácia a p.) a sankcie (pozitívne, negatívne).

Nedostatočná sociálna kontrola má za následok:

1. Nedostatočnú **sociálnu reguláciu**

Sociálnu reguláciu ako sociologickú kategóriu v najvšeobecnejšom zmysle predstavuje v našom ponímaní inštitucionalizované i neinštitucionalizované prostriedky, ktoré používa spoločnosť k tomu, aby zabezpečila plnenie spoločenských cieľov, hodnôt a noriem. (Ondrejko 2001)

2. **Sociálnu koróziu**

Sociálnu koróziu považujeme za výraz všeobecnej tolerancie k osobným záujmom a ich jednostranného uprednostňovania pred záujmami celku. Môže vyústiť do rozkladu celého normatívneho systému spoločnosti, ktorý nazývame anómiou. (Ondrejko 2001)

3. **Sociálnu anómiu** (O sociálnej anómii pojednáme v nasledovnej časti.)

Početné empirické výskumy sociálnej deviácie sa najčastejšie orientujú na porovnanie hodnotovej orientácie deviantných skupín obyvateľstva s ostatnými sociálnymi skupinami, na podmienenosť sociálnym prostredím, najčastejšie rodinou, „ulicou“, rovesníckou skupinou, ale i ekonomickou situáciou príslušného regiónu. Na základe početných, dlhodobo sledovaných znakov, sprevádzajúcich vznik sociálnej deviácie sú známe i početné pokusy prognózovať deviantné správanie, vznik tzv. deviantnej kariéry, osobitne v prípade mládeže. Vznikajú i početné typológie, ktoré sa pokúšajú analýzou využívania voľného času, hodnotovej orientácie, stupňa agresivity, vzdelania, spirituality, emocionality a mnohých ďalších sledovateľných ukazovateľov charakterizovať jednotlivé stupne a „predstupne“ deviantného správania.

Značne pesimisticky vyznieva v súvislosti so sociálnou deviáciou konštatovanie Saka

⁸ Pozri prílohu.

(1999 s. 121, 2000), ktoré korešponduje s presvedčením autora, že „...niektoré prvky deviantnej hodnotovej orientácie anticipujú budúcnosť spoločnosti“.

3. Anómia

Pre charakteristiku sociálnej deviácie je nevyhnutné charakterizovať istý špecifický stav spoločnosti, v ktorej viac alebo menej prestávajú platiť sociálne normy a zákony. Tomuto stavu hovoríme **Anómia** – (nem. Anomie, fr. anomie, angl. anomy) a doslova znamená bezzákonnosť. Pojem pochádza z gréckeho slova nomos (nomos = zákon, a = ne). Pôvodne sa používal v stredovekej teologickej literatúre a označoval nielen nezákonnosť, ale aj morálnu bezuzdnosť. V sociológii začal používať termín anómie E. DURKHEIM, ktorému sa pripisuje i jeho autorstvo vo význame nedostatočnej sociálnej regulácie a sociálnej kontroly. Durkheim pôvodne vychádzal z priemyselnej delby práce, ktorá vedie k posunom v racionalizácii a individualizácii sociálnych pravidiel až k stavu bez platnosti všeobecných noriem. „Anómia je sociálny stav, v ktorom je oslabené kolektívne vedomie, ciele sociálneho konania sa stávajú nejasnými, lebo zlyhávajú v spoločnosti zakotvené morálne presvedčenia.“ (Lamnek 1994, s. 18) Vedomie prežívania krízy i striedajúcej sa prosperity a konjunktúry na konci 19. storočia sa stali zdrojom pochybovania o zvládnuteľnosti týchto procesov, ale aj pochybností o možnostiach trvalého sociálneho pokroku a pravdepodobne práve tieto inšpirovali Durkheima k jeho teórii anómie. Podľa toho by sme sa mohli nazdávať, že anomické konštelácie a s nimi spojené deviantné správanie sú integrálnou súčasťou modernej priemyselnej spoločnosti, v ktorej sa deviantné správanie paradoxne stáva „normálnym“.

Anómiou teda súčasne označujeme stav sociálnej dezintegrácie, ktorý je charakteristický sociálne odchylným konaním vo význame nedostatočnej sociálnej regulácie v určitom sociálnom systéme. Je to teda taký stav spoločnosti, ktorá sa nachádza v stave anómie a diskrepancie v dôsledku narastajúcej delby práce a diferenciacie, prostredníctvom stavov bez pravidiel a noriem v spoločnosti. No o anómii hovoríme aj v dôsledku diskrepancie medzi neúmerne vysokými nárokmi skupín i jednotlivcov a ohraničenými, resp. obmedzenými prostriedkami (napr. v dôsledku ekonomickej krízy). Do určitej miery odlišné stanovisko zastáva R. K. MERTON (1968). Vysvetľuje anómiu ako diskrepanciu medzi kultúrne a sociálne stanovenými cieľmi a legitímne inštitucionalizovanými prostriedkami, ktoré majú viesť k ich dosiahnutiu. Anómia sa v tomto prípade rovná nestabilite a býva spájaná s demoralizáciou a dezinštitucionalizáciou. V takomto prípade sa stáva sociálne správanie podľa MERTONA nekontrolovateľným. Vzniká tzv. anomická situácia, na ktorú reagujú jednotlivci, ale i skupiny vo svojom správaní inováciou, adaptáciou, rebéliou (vzburou) alebo ritualizmom (ignorovaním cieľov a pridržiavaním sa inštitucionalizovaných foriem).

Stav anómie môže byť i prejavom toho, že sa určité formy sociálneho života vyčerpali, stali sa zastaranými a ich zmena sa stala nevyhnutnou. I keď anómia doslovne znamená stav bez noriem, zo sociologického hľadiska k tomu nemôže dôjsť na dlhšie obdobie. O to sa obyčajne postará inštitút sociálnej kontroly a sociálnej regulácie. MERTON sa pokúsil aj o exaktné meranie anómie (škála piatich základných typov adaptácie na anomickú situáciu) a L. SROLE na príklade mapovania stavu rôznych etnických skupín (1956). O klasifikáciu anomických postojov sa pokúsil i Melvin SEEMAN (1959), ktorý

v anomických postojoch rozlišuje „**bez-mocnosť**“ (powerlessness – vo význame rozkladu moci), „**bezvýznamnosť**“ (meaninglessness – vo význame straty významov), „**bez-normovosť**“ (normlessness – vo význame rozkladu noriem), „**sociálnu izoláciu**“ (social isolation) a „**samorozloženie**“ (self-strangement – vo význame rozkladu vlastnej osoby a alienácie). Kvantitatívne výskumy anómie skoncentroval na powerlessness, normlessness a social isolation Dwight DEAN (1961). Všetci autori však svorne konštatujú, že anómia je merateľná výlučne ako mnohodimenzionálny konštrukt. Na vážne úskalia najmä v oblasti reliability nástrojov merania anómie upozorňuje dvojica autorov J. P. ROBINSON a P. R. SHAVER (1973). Tieto skutočnosti upozorňujú na potrebu veľkej opatrnosti pri posudzovaní stupňa anómie určitej spoločnosti či spoločenskej skupiny a priam nabádajú ku kombinácii kvalitatívnych a kvantitatívnych metód výskumu anómie.

Z najnovších empirických výskumov anómie v stredoeurópskych podmienkach upozorňujeme na longitudinálny výskum, ktorý uskutočnili Wolfgang ZAPF, Wolfgang GLATZER a Heinz-Herbert NOLL na univerzite v Mannheime (r. 1980, 1984, 1988, 1990, 1993). Podľa koncepcie anómie týchto autorov a výsledkov ich výskumu anómia zasahuje do najosobnejších sfér života človeka, bezprostredne ovplyvňuje jeho životné pocity. Osobitne citlivo zasahuje anómia do životných pocitov niektorých skupín obyvateľstva, ku ktorým patrí mládež. Na ilustráciu iba niekoľko indikátorov rôznych dimenzií anómie z uvedeného výskumu:

- Svet je dnes taký komplikovaný, že sa už v ňom spravidla človek nevyzná.
- Keď to dnes človek niekam chce dotiahnuť, je obvyčajne nútený robiť veci, resp. sa správať tak, ako to nie je správne.
- Často sa cítim osamelý.

- Moja práca ma vlastne nebaví, ale musím ju vykonávať, aby som získal veci, ktoré chcem a potrebujem.
- Na väčšine našich dnešných ťažkostí nemôžem veľa zmeniť.

Tieto indikátory vo výskume zo strany respondentov sprevádza nervozita, podráždenosť, pocity viny, časté starosti a obavy, ostýchavosť, zmätenosť, ktoré patria k psychosomatickým symptómom, ako búšenie srdca, bolesti hlavy, žalúdočné ťažkosti, tremor a potenie, vyčerpanosť a rýchlo sa dostávajúca únava. Uvedené informácie o výskume uvádzame iba na ilustráciu dimenzií, ktorých sa koncepcia anómie dotýka.

Príliš priamočiare ponímanie anómie podrobil kritike i nemecký sociológ DREITZEL (1968). Anómia podľa neho nemusí bezpodmienečne predstavovať rozpad systému hodnôt a noriem spoločnosti. Ide skôr o stav neistoty o platnosti noriem v určitých situáciách, v ktorých sa nemožno správať podľa štandardného sociálneho správania, adekvátneho príslušnej sociálnej role a statusu jednotlivca alebo skupiny. Táto neistota môže byť dočasná, prítomná v určitých prvkoch každodenného správania, až permanentná, keď ju sprevádzajú poruchy interakcie, vzájomného očakávania v správaní sa ľudí. Aby sme však mohli hovoriť o anómii, musí takúto objektívnu situáciu sprevádzať i subjektívne prežívanie, spravidla pociťované ako utrpenie (Leiden). Trpiaci subjekt pociťuje utrpenie ako tenziu (Leidensdruck), napätosť, nespokojnosť s aktuálnou sociálnou situáciou. V takejto situácii nedokážu najmä mladí ľudia navzájom úspešne komunikovať a dochádza k vytváraniu vlastných osobných alebo i skupinových noriem v malých skupinách, spolu s tvorbou vlastnej subkultúry, izolovanej od spoločnosti. Vzniká sociálna izolácia a deprivácia, pocity bezmocnosti, osamelosti, cudzoty, frustrácie a následne i agresie. K agresii dochádza, ak trpe-

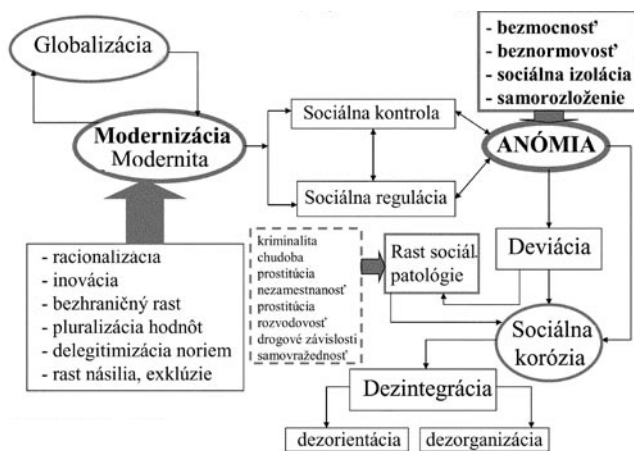
nie motivuje zmenu objektívnej situácie, spravidla o to naliehavejšie, o čo je tenzia (Leidensdruck) intenzívnejšia. Vtedy mobilizuje mechanizmy osobnosti (zdlávacie, odbremeňovacie) do istej hranice, kedy jednotlivec alebo i skupina dokážu ešte reagovať v medziach prosociality. Za touto hranicou dochádza spravidla k agresii (napr. ku kriminalite), prípadne autoagresii (napr. k samovražde).

Postmodernistické teórie anómie rozpracúvajú viacerí autori. Patrí k nim H. H. BOHLE (1975), najmä však W. HEITMEYER, ktorý roku 1997 formuluje otázku „Čo vedie k rozpadu spoločnosti?“

V našich podmienkach sa otázkam anómie úspešne venoval Juraj SCHENK (2004). Vo svojej práci podrobil anómii na Slovensku meraniu (index anómie), ako jeden z možných prístupov. Nachádza 6 faktorov, ktoré v súhrne vysvetľujú 51,81 % variancie vstupných 24 premenných ako prejavov anómie. Konštatuje, že s anomickými javmi, ktorých meranie je vedecky i prakticky relevantné, budeme na Slovensku dlho zápasiť ako sociológovia i ako občania.

V r. 2001 uverejnil časopis Sociológia štúdiu o modernizácii a anómii (Ondrejko 2000), v ktorej sa o i. pokúša autor naznačiť aj možnosti pozitívneho riešenia problému

Modernizácia a anómia negatívne stránky⁹

⁹ Modernizácia je syntézou viacerých, neobvyčajne komplexných sociálnych javov, predovšetkým racionalizácie, inovácie (napr. výroby), úsilia všetko riadiť, dosahovať ustavičný rast. Je spojená s pluralizáciou hodnôt, delegitimizáciou noriem, sprevádzaná množstvom pozitívnych, ale aj negatívnych javov, spätne ovplyvňujúcich modernizáciu. Ich počet môže v istom kritickom období prevažovať, ako dôsledok zlyhávania sociálnej kontroly a regulácie, vylučovania všetkého, čo je iracionálne, samoorganizačné a autokinetické. V takomto období vzniká priestor pre anómiu. Jej dôsledkom je dezorganizácia, dezorientácia, jednotlivci sa stávajú bezmocnými, vydanými napospas beznormovosti, v stave sociálnej izolácie, až samorozloženia.

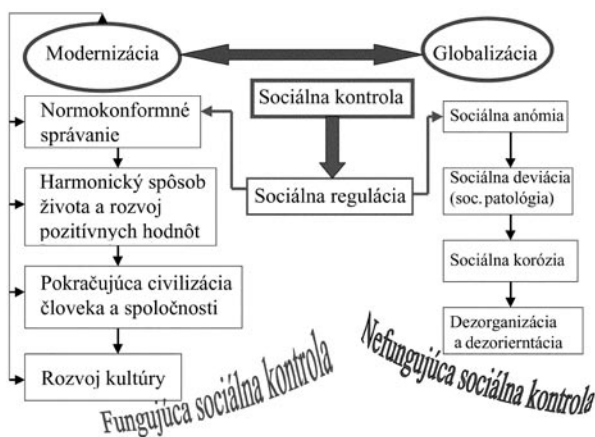
Obrázky v texte nejsou redakčně upraveny.

anómie v závislosti na sociálnej kontrole, ktorú sme charakterizovali vyššie. Pre väčšiu názornosť uvádzame grafickú podobu vzťahov príslušných sociologických kategórií:

Uvedené negatívne stránky anómie a modernizácie však nemusia prevažovať. Znamenajú skôr ohrozenosť spoločnosti, s centrálnou úlohou *sociálnej kontroly*,

ktorá predstavuje „jazyček na váhach“ pozitívneho alebo negatívneho vývoja modernizácie. V snahe ponúknuť pozitívnu alternatívu k vývoju modernizácie autor týchto riadkov predstavuje aj v tomto prípade pokus o grafické znázornenie modernizácie vo väzbe na globalizáciu bez následnej anómie:

Sociálna kontrola ako „jazyček na váhach“ pozitívneho alebo negatívneho vývoja modernizácie

Sociálna kontrola ako mechanizmus spoločnosti predstavuje súčasne i systém, ktorého súčasťou je sociálna regulácia. Práve ich funkčnosť dokáže zabrániť nárastu anomických prvkov v živote spoločnosti a následne i sociálno-patologických javov. Zjednodušene a s určitým nadsadením možno povedať, že je tak možné zabrániť i vzniku dezorganizácie a dezorientácie. Autor si uvedomuje, že uvedená charakteristika je príliš tézovitá a zjednodušená na to, aby predstavovala reálne fungujúce a prebiehajúce sociálne procesy. Zmyslom tejto, ako aj predchádzajúcich hypotéz, je prezentovať súčasne aj vážnu výzvu k reflexii súčasného vývoja a osobitne výzvu k empirickému skúmaniu spoločností, vráta-

ne školy. Osobitne negatívne stránky anómie a modernizácie sú v dôsledku globalizácie natoľko univerzálne, že sa bezprostredne dotýkajú i českej (Rabušic; Mareš 1996) a slovenskej spoločnosti (Ondrejko 2000, Schenk 2004). Napokon historickosť moderny a modernej spoločnosti predstavujú teritórium, ktoré je príznačné svojou mnohorakosťou situácií a problémov, v ktorých sa ocitá súčasný človek a súčasná spoločnosť. Túto problematiku nemožno nevidieť, ale ani zamietat' a vonkoncom nemožno nachádzať definitívne riešenie „raz navždy“. Naše úsilie by malo spočívať v hľadaní východísk, ktoré majú svoje globálne ale i lokálne riešenie, rovnako tak ako i odpovedať, ku ktorému

z nich prislúcha odpovedať na otázku o anomii slovenskej spoločnosti.

V súčasnom období je problematika anomie neustále konfrontovaná s takmer všeobecným cieľom spoločenského úspechu, ktorý býva najčastejšie vyjadrený ako materiálne bohatstvo alebo aspoň monetárny úspech. Jeho dosiahnutie sa stáva veľmi často centrálnou hodnotou alebo aspoň veľmi vysokou hodnotou v hierarchii hodnôt. Na druhej strane však spoločnosť nevytvára dostatočné hodnotové a normatívne predstavy ako tento cieľ dosahovať. Častým prípadom je intenzívny spoločenský tlak na dosahovanie úspechu a menej intenzívny tlak na legálne, prípadne etické spôsoby jeho dosahovania. Výsledkom je jav, keď sa značný počet ľudí, ktorí reálne nemôžu dosiahnuť bohatstvo a monetárny úspech, uchyluje k sankcionovaným, nelegálnym a často kriminálnym spôsobom ich dosahovania. Sociálna kontrola v tomto prípade zlyháva, koroduje, ako sme sa už o tom zmienili, a ostatné spoločenské i individuálne aktivity, ako politika, vzdelávanie, rodinný život získavajú výlučne inštrumentálny charakter, t.j. začínajú slúžiť iba na dosahovanie spomínaného druhu úspechu. Ak by tomuto cieľu prestávali slúžiť, stávajú sa z hľadiska dosahovania cieľa nefunkčnými. V tejto súvislosti uvádza výstižne SCHNEIDER (1997), že dochádza k víťazstvu ekonomiky v spoločenskom systéme a všeobecnému podceňovaniu neekonomických rolí a inštitúcií, ktoré sa neprispôbujú ekonomickému režimu. Podľa L. ČIRTKOVEJ jestvujú v teóriách anomie i psychologické aspekty. U jednotlivca vzniká v dôsledku jeho nespôsobilosti dosahovať stanovené spoločenské ciele napätie a tlak, ktoré ho zatláčajú do pozície sociálneho outsajdera. Vznikajú u neho anomické pocity, ktorými sú depresie, dezilúzie, frustrácia a sklamanie,

roztrpčenie a hnev. Ventilovaním týchto pocitov, ktoré vyvolávajú tlak, je často zločin, ako jedno z možných variantných riešení¹⁰. Význam anomických interpretácií pocitov stratenosti, bezmocnosti a bezperspektívnosti spočíva podľa menovanej v tom, že bývajú predzvestou rôznych podôb násilia a sociálnej i individuálnej patológie. To nás však aj v tejto súvislosti iba ubezpečuje o pravdivosti Durkheimovej myšlienky ešte z roku 1895 v súvislosti s anomiou vedúcou k zločinu ako o anticipácii nastávajúcej morálky, ako o krokoch k tomu, čo nás čaká a čo bude. (DURKHEIM 1984)

Uvedené myšlienky vedú ku kultúrnemu a sociálnemu pesimizmu. Súvisia s obavami o stratu celosti a tzv. my-pocitov. Podľa ONDREJKOVIČA (2002) sa individualizácia najčastejšie vníma zo svojej negatívnej stránky, ekonomické tendencie zospoločenštenia, ktoré sa vysvetľujú v súvislosti s globalizáciou, sú pokladané za „bezduché“. Postmodernisti upozorňujú v tejto súvislosti na degeneráciu ľudskosti, na zničujúcu konkurenciu, ktorej neodolajú žiadne hodnoty, na rozpad inštitúcií, ktoré doposiaľ chránili spoločnosť, na únik do nihilizmu. Iba mládež (a dodajme že výchova) predstavuje potenciálne východisko z tejto studenej a obchodnícky orientovanej strojovej spoločnosti, ak nastúpi cestu hľadania „nového človeka“ ako hľadania samého seba (Niemeyer, et al. 1997).

V súvislosti s anomiou je nevyhnutné zmieniť sa ešte o jednom probléme, ktorý súvisí s pluralizáciou hodnôt a noriem. Je nesporné, že súčasná spoločnosť sa tiež nezaobíde bez značného kvanta noriem, ktoré by sme mohli nazvať ako „jadrové“ a nesporné, i keď sa pravdepodobne toto „nesporné jadro“ oproti „pluralite“ noriem znižuje. V dôsledku toho sa stávajú hranice medzi deviantným a nedevariantným správaním čoraz

¹⁰ Čírtková (1998, s. 52 a nasl.). Čírtková pritom cituje prácu Agnew (1995).

menej ostré a je nevyhnutné neustále znova a znova ich definovať. K tomu patrí i proces, ktorý by sme mohli nazvať *delegitimáciou noriem*. V tej miere, v akej sa členovia spoločnosti stotožňujú s normami, sa stretávame s dvoma jednoznačne anomickými javmi:

- v spoločnosti klesá pripravenosť a ochota riadiť sa spornými normami,
- súčasne sa sťažuje a znižuje individuálna integrácia a narastá subjektívna neistota v sociálnom správaní.

Oba tieto javy by sme mohli označiť ako vedľajší produkt (prípadne negatívne stránky) individualizácie, poprípade modernizácie spoločnosti (Ondrejko 2002).

Sme na začiatku 21. storočia, v období, keď vrcholí epocha, ktorá bola východiskom spoločenských vied za čias E. Durkheima. Aj keď súčasnosť, „našu dobu“ nazývame neskorou alebo postmodernou dobou, nemáme na mysli koniec epochy, ktorej začiatky kladli francúzski osvietenci – máme do činenia skôr s iným druhom modernej epochy. Nie je charakteristická jediným princípom vývoja a pokroku, ale pluralitou takýchto princípov, ktoré sú dokonca neraz protirečivé. Tým sa opäť dostávame do situácie, ktorá sa stáva čoraz neprehľadnejšou, analogicky ako za čias Durkheima, ocitávame sa v spoločnosti, v ktorej nastupujú nové racionalizačné procesy, nový, ťažko prehľadný spoločenský spôsob delby práce v globálnej spoločnosti. Ocitávame sa teda v situácii, ktorá tvorila

svojho času svojou neprehľadnosťou východisko i pre Durkheimovu teóriu anómie. Nazdávam sa preto, že i keď na inej úrovni, opäť sa stávajú aktuálnymi prvky klasickej teórie anómie, ktoré výstižne a neoddiskutovateľne charakterizujú súčasnú spoločnosť, nachádzajú sa podľa Fukuyamu (2006) v procese „veľkého rozvratu“.

Zostáva nám nakoniec odpovedať na otázku, ktorá je v názve tohto príspevku: sociálna patológia, deviácia alebo anómia? Musíme konštatovať, že jestvuje veľa výhrad a námietok k všetkým trom pojmom, najviac voči sociálnej patológii, ktorá nepredstavuje dnes už vedecký pojem. Súčasnne však možno konštatovať aj ich vzájomnú komplementaritu ich obsahu a nevyhnutnosť ich súčasného rozvíjania na pôde sociológie, psychológie, pedagogiky i filozofie, a to tak v oblasti teórie ako i v oblasti empirických výskumov. V čase globalizácie, „turbokapitalizmu“, neustále stúpajúceho životného tempa, frustrácie z citovej chladnosti pracoviska, pluralizmu hodnôt, sprevádzaných najrôznejšími formami pocitov preťaženia, čoraz častejšie prahne jednotlivcov po bezpečnosti, istote, úcte a zdvorilosti, ako i po emocionálnej blízkosti, čoho sa mu nedostáva ani v rodine. V tejto situácii sa koncept sociálnej anómie stáva analytickým nástrojom spoločenských vied súčasného života. Zdá sa, že osobitný príspevok k hľadaniu východísk zo súčasnej situácie môže poskytnúť práve pedagogika.

Literatúra:

- BOHLE, H.H. *Soziale Abweichung und Erfolgchancen – Die Anomietheorie in der Diskussion*. Neuwied : Luchterhand, 1975.
- COLEMAN, A.M.; BEUMONT, G. *Psychology* Survay 7. London : Routledge, 1990.
- ČIRTKOVÁ, L. *Kriminální psychologie*. Praha : Eurounion, 1998.
- DEAN, G.D. Alienation: Its Meaning and Measurement. *American Sociological Review*. 1961, roč. 26, s. 753-758.
- DÖRNER, K. Staatlicher Gewalt – Verzicht mindert Bürger-Gewalt. In ALBRECHT, P.A.; BACKES, O. *Verdeckte Gewalt – Pläydoyers für eine „innere Abrüstung“*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1990, s. 142-250.

- DÖRNER, K; PLOG, U. *Bláznit je lidské. Učebnice psychiatrie a psychoterapie*. Bratislava : Grada, 1998.
- DREITZEL, H.P. *Die gesellschaftlichen Leiden und das Leiden an der Gesellschaft*. Stuttgart : Clett-Cotta, 1968.
- DURKHEIM, E. *De la division du travail social*. Paris : Felix Alcan, 1893.
- DURKHEIM E. *Regeln der soziologischen Methode*. Darmstadt : Luchterhand, 1984; orig. *Les règles de la méthode sociologique*. Paris, 1895.
- DURKHEIM, E. *Sociologie a filosofie. Sociologie a sociální vědy*. Praha : Slon, 1998.
- FUKUYAMA, F. *Velký rozvrat*. Praha : Academia, 2006.
- GLATZER, W. *Rich and Poor: Disparities, Perceptions, Concomitants*. Berlin : Springer, 2002.
- HEITMEYER, W. (Hrsg.). *Bundesrepublik Deutschland: Eine zerrissene Gesellschaft und die Suche nach Zusammenhalt*. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1997.
- LAMNEK, S. *Neue Theorien Abweichenden Verhaltens*. München : W. Fink, 1994.
- LAMNEK, S. *Theorien abweichenden Verhaltens*. München : W. Fink, 1990.
- MERTON, R.K. *Sozialstruktur und Anomie*. In KÖNIG, R.; SACK, F. (Hrsg.). *Kriminalsoziologie*. Frankfurt am Main, 1968.
- NIEMEYER, C.; SCHRÖDER, W.; BÖHNISCH, L. *Grundlinien Historischer Sozialpädagogik. Traditionsbezüge, Reflexionen und übergangene Sozialdiskurse*. Weinheim und München : Juventa, 1997.
- NOLL, H.H.; HABICH, R. (Hrsg.). *Vom Zusammenwachsen einer Gesellschaft. Analysen zur Angleichung der Lebensverhältnisse in Deutschland. Soziale Indikatoren Bd. XXI*. Frankfurt; New York : Campus, 2000. 324 s.
- ONDREJKOVIČ, P. *Globalizácia a individualizácia mládeže. Negatívne stránky*. Bratislava : Veda, 2002.
- ONDREJKOVIČ, P. *Modernizácia a anómia. Sociológia*. 2000, roč. 32, č. 4, s. 343-360.
- POLANYI, K *Chronik der grossen Transformation: Artikel und Aufsätze (1920–1945)*. In CANGIANI, M. von. (Hrsg.). Marburg : Metropolis-Verlag, 2002-2005, 3 Bde:
Bd. 1 – Wirtschaftliche Transformation, Gegenbewegungen und der Kampf um die Demokratie.
Bd. 2 – Die internationale Politik zwischen den Weltkriegen.
Bd. 3 – Menschliche Freiheit, politische Demokratie und die Auseinandersetzung zwischen Sozialismus und Faschismus.
- RABUŠIC, L.; MAREŠ, P. *Je česká společnost anomická? Sociologický časopis*. 1996, roč. 32, č. 2, s. 175-187.
- ROBINSON, J.P.; DHAYER, P.R. *Measures of Social Psychological Attitudes*. Ann Arbor (Michigan) : Institute for Social Research, 1973.
- SAK, P. *Proměny české mládeže*. Praha : Petrklíč, 2000.
- SAK, P. *Proměny mládeže v sociologicko-pedagogických souvislostech*. Brno, 1999. Habilitační práce. Masarykova univerzita.
- SEEMAN, M. *On the Meaning of Alienation. American Sociological Review*. 1959, roč. 24, s. 783-791.
- SCHENK, J. *Anómia na Slovensku: pokus o meranie. Sociológia*. 2004, roč. 36, č. 2, s. 107-136.
- SCHENK, J. *Sociálny systém ako nelineárny dynamický systém: koncepcie sociálneho systému*

- v synergetike, teórii sociálnej entropie a teórii chaosu. In ŠUBRT, J. *Postparsonovské teorie sociálních systémů*. Praha : Karolinum, 2007, s. 173-203.
- SCHNEIDER, J. Kriminologische Ursachentheorien. *Kriminalistik*. 1997, č. 5, s. 306-318.
- SROLLE, L. Social Integration and Certain Corollaries: An Exploratory Study. *American Sociological Review*. 1956, roč. 21, s. 709-716.
- SZTOMPKA, P. *Sociologia. Analiza społeczeństwa*. Kraków : Znak, 2002.
- WALDMANN, P. (Hrsg.). *Diktatur, Demokratisierung und soziale Anomie*. Schriften der Philosophischen Fakultäten der Universität Augsburg, Nr. 70. München : Verlag Ernst Vögel, 2003.
- WEBER, M. *Soziologische Grundbegriffe*. Tübingen : Mohr, 1984.
- ZAPF, W. *Modernisierung, Wohlfahrtsentwicklung und Transformation. Soziologische Aufsätze*. Berlin : Sigma, 1994.
- ZAPF, W.; SCHÄFER, B. *Handwörterbuch zur Gesellschaft Deutschlands*. Opladen : Leske + Budrich, 1998.

PRÍLOHA

Škála sociálneho správania

